

СИНОНІМІЧНІ ТЕОНІМО-ПОЕТОНИМИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ТВОРЕННЯ IMAGO DEI В «ПЕДАГОГІЧНОМУ ГІМНІ» КЛИМЕНТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО

SYNONIMIC THEONYMS-POETONYMS AS THE MAIN FACTOR OF CREATION OF IMAGO DEI IN THE «PEDAGOGIC HYMN» BY CLEMENS OF ALEXANDRIA

Християнська літургійна традиція зберегла для нас імена і твори багатьох християнських гімнографів – від «пристрасного любителя грецької класики» Синезія [Тахо-Годи, 1988, с. 51] і легендарного творця кондаків Романа Мелода [Кожушний, 2009, с. 22–32] до Симеона Нового Богослова [Алфеев, 2001, с. 597–667] та інших знаних візантійських поетів, чия творчість стала невід’ємною складовою нової (по відношенню до античної) культури.

Жанрова система східнохристиянської гімнографії охоплює майже 70 жанрів і жанрових різновидів [Коляда, 1997, с. 229]. Ця система виявила неабияку стійкість і спад-

У статті розглянуто вживання синонімічних теонімо-поетонімів у «Гімні Христу Спасителю» з твору Климента Олександрійського «Педагог», а також здійснено аналіз метричної організації твору. Стверджується, що саме теонімо-поетоніми є головним чинником творення Imago Dei в гімні.

Ключові слова: літургійна традиція, гімнографія, синонімічні теонімо-поетоніми, поетична тканина, метрика.

The article deals with the usage of synonymic theonyms-poetonyms in the “Hymn of Praise to Christ”

* Кандидат філологічних наук, кандидат наук із богослов'я, асистент кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент кафедри богослів'я та філологічних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Candidate of Philological Sciences, PhD of Theology, Assistant of the Department of General Linguistics, Classical Philology and Neohellenistic Studies of the Institute of Philology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Assistant Professor of the Department of Theology and Filology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

коємність традиції: практично всі види піснеспівів, за окремим винятком, використовуються й сьогодні, зберігши або оригінальні грецькі назви, або дещо змінені, або буквально перекладені: ікос – οἶκος, ірмос – εἶρμος, катавасія – καταβασία, кондак – κοντάκιον, акафіст – ἀκάθιστος, богородичний – θεοτόκιον, світильний – φωταγωγικά тощо. Майже всі вони зберегли також зерно духовного змісту, функціональне призначення та місце в богослужінні.

Однак якщо розглядати не систему жанрів, а фактичний гімнографічний матеріал, то виявиться, що велика кількість поетико-богословських творів є малодослідженою – або з огляду на їх раннє вилучення з молитовного вжитку внаслідок розвитку літургічної традиції, або просто тому, що вони взагалі до такої традиції не належали. Такі гімни доцільно розглядати окремо. Ідеться про поетичні шедеври на зразок «Пісні десяти дів» із діалогу Мефодія Патарського «Бенкет» [Мефодій Патарський, 1996, с. 119–123], а також про гімн Климента Олександрійського, який міститься наприкінці третьої книги його відомого твору «Педагог» [Климент Олександрійський, 1996]. Відштовхуючись від такого найменування, ми умовно назвемо цей гімн «педагогічним», проаналізуємо його поетичну тканину з погляду вживання автором синонімічних теонімо-поетонімів для створення Imago Dei, а також запропонуємо власний варіант перекладу цього піснеспіву.

by Clement of Alexandria. The hymn stands at the end of the "Paedagogus". The article analyses the metric organization of the poem and affirms that synonymic theonyms-poetonyms are the main factor of creation of Imago Dei in the hymn. For the creators of the Christian dogmatics the name of God is a sign or a symbol of a certain essence, it is not a part of it. The name of God is an element of the system of minor importance. And the existence of this essence doesn't depend on this system because "no name has essential independence" but "any name has a certain indication" (γνώρισμά or indicium) and a sign (σημείον or signum) of some essence and thought, which are not thought independently by themselves and do not exist". It is precisely this relation to proper names of any rank that makes it possible for the Christian medieval poets to turn them into bright poetonyms or (if they are divine names) theonym-poetonyms.

Poetonyms or names-poetisms are proper names (or synonymic poetic sayings – word combinations, descriptive constructions and sometimes entire sentences with the synonymic meaning) in a context of a work of art. A fashionable discipline on the verge of several sciences – poetics of proper names (a unit of onomastics) makes us take these words (sayings-word-combinations, descriptive constructions) out of the rank of common, turning them into the words of wide connotative meaning and even into the words-symbols, the names-situations. So theonyms-poetonyms are the names of the deity or their poetic

Спочатку дещо про автора і про те, що ми вкладаємо в поняття синонімічні теонімо-поетоніми. **Климент Олександрійський** (грец. Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, лат. Clemens Alexandrinus, Titus Flavius Clemens; бл. 150, імовірно, Афіни – бл. 215, Палестина) – християнський апологет і проповідник Священного Писання серед елліністичних книжників, засновник Олександрійської богословської школи, яку очолював до Оригена [Ястребов, 1952, с. 50–54], «учённейший и умный защитник христианства, до гроба ревностный читатель философии» [Филарет (Гумілевський), 1995, с. 57], «зачинатель невпинної молитви й соціального вчення Церкви, нелегкий автор, впливу якого важко не піддатися» [Амман, 1994] – відомий у науково-богословському середовищі в першу чергу своєю трилогією: «Слово вмовляння до греків», «Педагог» і «Стромати». Як лапідарно визначає Іоанн Мейєндорф, «Вмовляння» написане з метою навернення олександрійських греків у християнство, три книги під назвою «Педагог» являють собою продовження попередньої праці та пропонують загалом моральне вчення, вісім книг (творіння на той час надзвичайно об'ємне. – Авт.) під назвою «Стромати» містять «учені нотатки щодо істинної філософії» [Мейєндорф, 1992, с. 81]. Заголовок «Стромати» можна перекласти як «збірки» або «візерунки»: у цій книзі Климент, згідно з «Церковною історією» Євсевія Кесарійського, не лише розсипає квіти Божественного Писання, а й запозичує в язичників те, що, на його думку, видавалося корисним [Євсевій Кесарійський, 2007, кн. 6, гл. 13]. Як вже зазначалося, наприкінці третьої книги «Педагог» міститься піснеспів, який привернув нашу увагу.

Що ж до синонімічних теонімо-поетонімів, то тут варто посплатися на нашу роботу, де докладно пояснено та обґрунтовано вживання такого терміна [Кожушний, 2010, с. 456–461]. На жаль, запропонований обсяг статті не дозволяє розлого розглянути це питання. Тому обмежимося найголовнішим.

Для творців християнської догматики ім'я Боже є знаком або символом якоїсь сутності, а не її частиною; воно – елемент дугорядної системи, від якої існування самої сутності не залежить, бо «жодне ім'я саме собою не має істотної самостійності», але «будь-яке ім'я є певною ознакою (ὑπόκεινται або indicium і знаком (σημείον або signum) якої-небудь сутності й думки, що самі

synonyms – word combinations, descriptive constructions and sometimes entire sentences with the synonymic meaning in a context of a work of any hymnographic genre.

Key words: *liturgical tradition, hymnography, poetic language, synonymic theonyms-poetonyms, metre.*

собою не мисляться та не існують» [Григорий Нисский, 2003, с. 495]. Саме таке ставлення до власних імен будь-якого рангу дозволяє середньовічним християнським поетам перетворити їх на яскраві поетоніми або (якщо це божественні імена) теонімо-поетоніми. Варто зараз навести визначення, що таке поетоніми взагалі та синонімічні теонімо-поетоніми, які є предметом особливої наукової уваги у цій статті зокрема. Отже, **поетоніми**, або імена-поетизми, – це власні імена (або синонімічні до них за значенням поетичні вислови-словосполучення, описові конструкції, а іноді й цілі речення) в контексті художнього твору. «Модна дисципліна на межі кількох наук» [Калинкін, 1999, с. 4] – поетика власних імен (розділ ономастики) змушує нас вивести ці слова (вислови-словосполучення, описові конструкції) з розряду звичайних, перетворивши їх на слова широкого конотативного змісту і навіть на слова-символи, імена-ситуації. Відповідно, *теонімо-поетоніми* – це найменування божества (або синонімічні до них за значенням поетичні вислови-словосполучення, описові конструкції, а іноді й цілі речення) у контексті твору будь-якого гімнографічного жанру. І саме синонімічні теонімо-поетоніми є основним чинником творення *Imago Dei* в «педагогічному» гімні Климента Олександрійського.

Наведемо його загальну характеристику. Ὕμνος τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ був написаний Климентом приблизно в 190 р. [Голубцов, 1996, с. 191]. Цей піднесений гімн оспівує Христа – Слово, Главу, Наставника, який збирає й опікується спільнотою святих. Як стверджує Філарет Гумілевський, цей подячний гімн потрібно вважати церковним гімном [Гумілевський, 1995, с. 57], а не просто поетичним додатком до прозового твору Климента. Хоча про його літургійне застосування нічого достеменно невідомо, однак слушною є думка Е. Веллеша про те, що це подячний піснеспів Христу Спасителю від новонавернених християн – дітей [Wellesch, 1998, с. 149]. Варто продовжити його думку і висунути припущення: гімн використовували в олександрійських християнських громадах під час хрещальних Літургій.

Щодо метричного аналізу, то хотілося б насамперед зазначити, що всі гімни перших віків християнства можна поділити на дві частини: написані поетичною прозою та класичними метрами. Гімни, написані класичними метрами, являють собою спробу освічених авторів переосмислити надбання античної цивілізації. Климент Олександрійський належить саме до таких авторів, однак це не завадило йому, використовуючи спондеї, дактилі й цілі анапестичні рядки, написати

гімн, у якому грецька квантитативність явно поступається семітсько-сирійській гімнографічній традиції. Принаймні гімн має не класичну «давньогрецьку віршовану форму у стилі орфічних пісень» [Голубцов 1996, 191], а швидше «це метрика елліністичних поетів, яку надихнула східна думка», – знову ж таки важко не погодитися з Е. Веллешом [Wellesh, 1998, с. 150]. Аналізуючи гімн, можна провести поділ принаймні на чотири строфи (8+13+12+10 – всього 43 вірші) та припустити, що гімн виконувався антифонно, тобто по черзі різними хорами. Антифонний спосіб виконання, який зазвичай пов'язують з ім'ям Ігнатія Богоносця [Преображенский, 2001, с. 253; Флоровский, 1985, с. 5–6], разом із іпофонічним [Голубцов, 1996, с. 188] були найпопулярнішими способами літургійної реалізації гімнографічних текстів у громадах першохристиян. Щодо метричної організації строф, то тут слід звернути увагу на наявність у гімні стислих анапестичних рядків (де анапест поєднується зі спондеєм), які буквально нагромаджуються один на одного (напр. 4–9 вірші другої строфи), а також на останні 2 вірші першої і третьої строф: вони однакові й нагадують собою рефрен.

*...Збери Твоїх щирих дітей –
Свято хвалити
Й у гімні співають нелукаво
Христа – вождя діток.*

Однак незважаючи на це, говорити про певний принцип метричної організації строфи (на зразок ізосилабізму або ізострофізму [Кожушний, 2009, с. 27–29]) не доводиться. З огляду ж на те, наскільки серйозно ставився автор до пісенно-мелодійного супроводу для проголошення літургійних текстів, то відповідь тут швидше треба шукати, по-перше, в музичній царині, а по-друге, у східній гімнографічній традиції. Але це виходить за межі нашого дослідження.

Основними елементами античного сакрального гімну, незалежно від його змісту (ὑμνος κλητικός, γενεαλογικός, μυθικός – гімн-призивання, родословний, міфічний тощо), є призивання (invocatio, ἐπίκλησις, епikleза) і магічна формула-прохання (carmen) [Рубцова, 1981, с. 178, с. 215]. В аналізованому нами гімні, окрім цих двох елементів, варто виокремити також заклик-заохочення (hortatio), оскільки вся четверта строфа являє собою звернення автора не до Христа, а до християнської громади з закликом об'єднатися у похвальному гімні. Якщо суть благального та заохочувального елементів гімну міститься лише в чотирьох дієсловах: ἄγειρον – збери; ἡγοῦ – веди; μέλπωμεν – оспівуймо;

ψάλλωμεν – прославляймо, хвалу виголошуймо, то епіклеза реалізується у вигляді 32 (!) простих (найменування Бога – власне ім'я або узагальнений синонім до нього з одного слова), складних (синонімічні вислови-словосполучення) та складених (ономастичні перифрази: описові конструкції й речення) теонімо-поетонімів. Якщо пригадати, що весь гімн складається з 43 віршів, то стає зрозумілим: основним чинником творення поетичної тканини *Imago Dei* є саме синонімічні теонімо-поетоніми. Ось як звертається автор до Ісуса Христа. Крім власного імені *Χριστέ Ἰησοῦ*, він використовує такі поетичні найменування¹:

- 1) вузда для палких жеребців;
- 2) крило для птахів незрадливих;
- 3) надійне кермо немовлят;
- 4) пастир царських ягнят;
- 5) Христос – вождь діток;
- 6) Цар святих;
- 7) Отця всевишнього Слово смиряюче;
- 8) правитель мудрості;
- 9) підпора (в) стражданнях;
- 10) радість у вічності;
- 11) смертного роду Спаситель;
- 12) пастир;
- 13) ратай;
- 14) кермо (стерно);
- 15) вузда;
- 16) небесне крило священного стада;
- 17) ловитель людей;
- 18) пастир словесних овець;
- 19) святий;
- 20) цар дітей непорочних;
- 21) дорога небесна;
- 22) слово невпинне;
- 23) вік незчислений;
- 24) світло превічне;
- 25) джерело милосердя;

¹ Найважчими для розуміння є перші три звернення до Христа, де Його названо Вуздою, Кермом і Крилом. Перші два порівняння, можливо, походять із Платонівого «Федра» [Платон, 1993, с. 135–191], де йдеться про візника, який керує парєю коней, із яких один є слухняним, а інший ледачим і непокірним. Крило ж у нього є символом душі, що тягнеться до неба. Однак простіше пояснити ці порівняння власними уявленнями Климентя, який у своїх творах також звертається до образів коня, рибалки тощо. Не варто забувати при цьому й про символічні зображення Христа, що є властивим для ранньохристиянської доби.

- 26) правитель чесноти;
- 27) життя чисте тих, хто Бога оспівує;
- 28) (Ти –) виточене із солодких грудей благодатної Діви;
- 29) Твоєї премудрості молоко небесне;
- 30) розумні груди;
- 30) Христос Цар;
- 31) сильний Отрок;
- 32) Бог миру.

Отже, 32 синонімічні теонімо-поетоніми на позначення особи Христа у 43 віршованих рядках. І не тільки! Серед цих поетичних найменувань особливо варто виокремити ті, які насправді містять у собі не один, а два поетоніми на позначення різних осіб і можуть бути названими супер- або надпоетонімами [Кожушний, 2009, с. 72]. Так, у 28-ому прикладі Христос названий «небесним молоком», а Богородиця – «благодатною Дівкою»; у 27-ому маємо таке поєднання: «чисте життя» (Христос) – «ті, хто Бога оспівує» (християнська громада); у 20-ому: «Цар» (Христос) і «діти непорочні» (християни). Узагалі ж у гімні маємо й інші найменування людей – членів християнської спільноти: «словесні вівці» (18); «священне стадо» (16); «смертний рід» (11); «царські ягнята» (4); «риби безневинні», «хор миру» тощо. Гадаємо, що наведених прикладів достатньо для того, щоб зрозуміти: синонімічні теонімо-поетоніми – це дійсно важливий чинник творення поетичної тканини не лише в цьому невеликому гімні, а й у творах будь-якого гімнографічного жанру. Наявні ж у богослужбових книгах численні гімнографічні зразки можуть легко це довести.

Гімн Климента Олександрійського

Вузда для палких жеребців,
Крило для птахів незрадливих,
надійне Кермо немовлят
(і) Пастирю царських ягнят,
збери Твоїх щирих дітей –
свято хвалити
й у гімні співають нелукаво
вустами невинними (незлыми)
Христа – вождя діток

Царю святих,

Отця всевишнього
Слово смиряюче,
Правителю мудрості,
Підпоро (в) стражданнях
і Радість у вічності,
смертного роду Спаситель –
Ісусе,
Пастирю, Ратаю,
Кермо і Вузда,
небесне Крило
священного стада,
Ловителю люду,
що його Ти спасаєш,
із безодні безчестя,

із хвилі ворожої
 Ти солодким життям
 приваблюєш риб безневинних!

Веди, Пастирю словесних овець!

Веди, Святий,
 Царю дітей непорочних!
 (Веди) по стопах Христа!
 Дорога небесна,
 Слово невпинне,
 Вік незчислений
 (і) Світло Превічне,
 Джерело милосердя.
 Правитель чесноти,
 Життя чисте тих,
 хто Бога оспівує –
 Ісусе Христе!
 Ти – виточене із солодких
 грудей
 Благодатної Діви
 Твоєї премудрості
 молоко небесне!

Збери Твоїх щирих дітей –
 свято хвалити
 (й) у гімні співають недукаво
 Христа – вождя діток.

Діти малі,
 що від розумних грудей
 вас годовано,
 вустами ніжними
 і, сповнившись духом бадьорим,
 щирі пісні та істинні гімни
 як священну відплату
 Христові Царю
 за науку життя
 заспіваймо всі разом;
 хай співає відверто
 хор миру
 Сильного Отрока,
 (хай співають) чада Христові –
 побожний народ,
 разом хвалу виголошуймо
 Богові миру!

1. Амман А. А. Путь отцов. Краткое введение в патристику. Москва, Милан: Христианская Россия, 1994. 240 с.
2. Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургике. Москва: Паломник, 1996. 286 с.
3. Григорий Нисский. Опровержение Евномия. Кн. 12. Краснодар: Глагол, 2003. Т. 2. 510 с.
4. Евсей Памфил. Церковная история. Москва: Амфора, 2007. 497 с.
5. Иларион (Алфеев), игум. Преподобный Симеон Новый богослов и Православное предание. Москва: Алетейя, 2001. 696 с.
6. Калинин В.М. Поэтика онима. Донецк, 1999. 347 с.
7. Климент Александрийский. Педагог / Пер. Н. Корсунского. Москва: Учебно-информационный центр экуменический центр ап. Павла, 1996.
8. Кожушний О. В., прот. Преподобный Роман Солодкоспівець і візантійська гімнографія III–VIII століть. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2009. 264 с.
9. Кожушний О. В., прот. Синонімічні теонімо-поетоніми як важливий чинник художнього мовлення // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 30. Київ: Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. С. 456–461.
10. Коляда В. Жанровая система восточнохристианской и древнерусской гимнографии // VII Ежегодная богословская конференция ПСТБИ. Материалы. Москва: Издательство ПСТБИ, 1997. С. 228–231.
11. Мейендорф Иоанн, прот. Введение в святоотеческое богословие. Вильнюс – Москва: Весть, 1992. 359 с.
12. Мефодий Патарский, священномученик Пир десяти дев. Москва: Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского, 1996. 128 с.

13. Платон. Собрание сочинений в 4 томах. Москва: Мысль, 1993. Т. 2. 528 с.
14. Преображенский П., прот. О святом Игнатие Антиохийском и его посланиях // Писания мужей апостольских. Киев: Издательство им. свт. Льва, папы Римского, 2001. С. 251–268.
15. Рубцова Н. А. Форма обращения как конструирующий принцип гимнического жанра // Поэтика древнегреческой литературы. Москва: Наука, 1981. С. 178–223.
16. Тахо-Годи А.А. Античная гимнография. Жанр и стиль // Античные гимны. Москва: Издательство Московского университета, 1988. С. 5–55.
17. Филарет (Гумилевский), архиепископ Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви. Москва: Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1995. 393 с.
18. Флоровский Г., прот. Отцы первых веков // Вестник русского христианского движения. Париж – Нью-Йорк – Москва, 1985. III, № 45. С. 5–31.
19. Ястребов Н. Учитель Церкви Климент Александрийский // ЖМП, 1952. №7. С. 50–54.
20. Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. 2nd edition. Oxford, 1998.

-
1. Amman A. A. Put' otcov. Kratkoe vvedenie v patristiku. Moskva, Milan: Hristianskaya Rossiya, 1994. 240 s.
 2. Golubcov A.P. Iz chteniy po cerkovnoy arheologii i liturgike. Moskva: Palomnik, 1996. 286 s.
 3. Grigoriy Nisskiy Oproverzhenie Evnomiya. Kn. 12. Krasnodar: Glagol, 2003. t. 2. 510 s.
 4. Evseviy Pamil. Cerkovnaya istoriya. Moskva: Amfora, 2007. 497 s.
 5. Parion (Alfeev), igum. Prepodobnyy Simeon Novyy bogoslov i Pravoslavnoe predanie. Moskva: Aleteyya, 2001. 696 s.
 6. Kalinkin V. M. Poetika onima. Doneck, 1999. 347 s.
 7. Kliment Aleksandriyskiy. Pedagog / Per. N. Korsunskogo. Moskva: Uchebno-informatsionnyy centr ekumenicheskoy centr ap. Pavla, 1996.
 8. Kozhushnyy O. V., prot. Prepodobnyy Roman Solodkospivecz i vizantijska gimnografiya III – VIII stolit'. Kyiv: Vydavnychyj viddil Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Cerkvy, 2009. 264 s.
 9. Kozhushnyy O. V., prot. Synonimichni teonimo-poetonimy yak vazhlyvyj chynnyk khudozhniogo movlennya // Movni i konceptual'ni kartyny svitu. Vyp. 30. Kyiv: Vydavn.-poligraf. centr «Kyyivs'k'j universytet», 2010. S. 456–461.
 10. Kolyada V. Zhanrovaya sistema vostochnohristianskoy i drevnerusskoy gimnografii // VII Ezhegodnaya bogoslovskaya konferenciya PSTBI. Materialy. Moskva: Izdatel'stvo PSTBI, 1997. S. 228–231.
 11. Meyendorf Ioann, prot. Vvedenie v svyatootecheskoe. Vil'nyus–Moskva: Vest', 1992. 359 s.
 12. Mefodiy Patarskiy, svyaschennomuchenik Pir desyati dev. Moskva: Izdatel'stvo imeni svyatitelya Ignatiya Stavropol'skogo, 1996. 128 s.
 13. Platon. Sbranie sochineniy v 4 tomah. Moskva: Mysl', 1993. t. 2. 528 s.
 14. Preobrazhenskiy P., prot. O svyatom Ignatie Antiohiyskom i ego poslaniyah // Pisaniya muzhey apostol'skih. Kiev: Izdatel'stvo im. svt. L'va, papy Rimskogo, 2001. S. 251–268.
 15. Rubcova N.A. Forma obrascheniya kak konstruiruyuschiy princip gimnicheskogo zhanra // Poetika drevnegrecheskoy literatury. Moskva: Nauka, 1981. S. 178–223.
 16. Taho-Godi A. A. Antichnaya gimnografiya. Zhanr i stil' // Antichnye gimny. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1988. S. 5–55.
 17. Filaret (Gumilevskiy), arhiiepiskop/ Istoricheskij obzor pesnopenyevcev i pesnopeniya grecheskoy cerkvi. Moskva: Svyato-Troickaya Sergieva lavra, 1995. 393 s.
 18. Florovskiy G., prot. Otcy pervykh vekov // Vestnik russkogo hristianskogo dvizheniya. Parizh – N'yu-York – Moskva, 1985. III, № 45. S. 5–31.
 19. Yastrebov N. Uchitel' Cerkvi Kliment Aleksandriyskiy // ZhMP, 1952. №7. S. 50–54.
 20. Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. 2-nd edition. Oxford, 1998.